

ÎMAJA ERMENÎ DI ROMANÊN KURDÎ YÊN SOVYETÊ DE *

Güneş KAN**

KURTE

Di çêbûna îmaja ermenî de, rola koça girseyî ya kurdan a ber bi Ermenistanê ve û destkeftiyên kurdan ên li Ermenistanê gelek e. Di rojên man û nemanê de kurd ji welatê xwe reviyân û xwe sipartin welatê ermenîyan. Li wir bi saya polîtîkayên Yekîtiya Sovyetan, di qadên cuda de derfet û mafên girîng bi dest xistin. Bi karîgeriya van faktorên sereke ermenî, di romanên kurdî yên Sovyetê de bi awayekî erênî, baş û îdealîzekirî derketine pêş. Karakterên ermenî, ji gelek aliyan ve weke kesayet, xwendin, pêşketin, xîret, şoreşgerî nimûneyên îdeal hatine nimandin. Civaka ermenî jî weke civakeke pêşketî û şareza di van romanên de xuya dibe. Ermenî, bi piranî di perspektîfa tîkiliyên kurd û ermenîyan de ketine rojeva van berhemana. Helwesta dewleta tirk, di çawanîya tîkiliyên kurd û ermenîyan de weke hêzeke diyarker cihê xwe girtiye. Ev tîkili, ligel tîkiliyên her du neteweyan ên bi tirkan re bi awayekî baş û îdealîzekirî hatine temsîlkirin. Dîroka tîkiliyên kurd û ermenîyan ên di van romanên de, di dawîya sedsala 19an de dest pê dîke û heta roja nivîsîna berhemana berdewam e. Felaketa ermenî bi awayekî spesîfîk nebe jî di nava mijara van romanên de ji xwe re cih dîtiye.

Bêjeyên Sereke: Ermenistan, Polîtîkayên Yekîtiya Sovyetan, Îmaja Ermenî, Romanên kurdî yên Sovyetê, Tîkiliyên kurd û ermenîyan.

ABSTRACT

"Image of Armenian in Soviet Kurdish Novels"

In the formation of image of Armenians, the role of the mass migration of Kurds in Armenia and gains of Kurds in Armenia is considerable. During life and death days, the Kurds defect from their own country to country of the Armenian. Thanks to the politics of the Soviet Union there, they gain important opportunities and rights in various fields. Under the influence of these main factors, in Soviet Kurdish novels, Armenians have come into prominence as positive, good, and idealized people. Armenian characters are represented as ideal models in personality, intellectualism, progressivism, hard-working, revolutionism. The Armenian society is also regarded as a progressive and a civilized society in these novels. Armenians mostly enter the agenda of these works in line with the Kurdish-Armenian relations. The attitude of the Turkish State has situated as a decisive power in the nature of these relationship. Kurdish-Armenian relationships

* Ev gotar li ser bingeha beşeke teza mastirê ya nivîskar a çapnebûyî hatiye amadekirin. Bnr. Güneş Kan, *Îmaja Ermenî di Romanên Kurdî yên Sovyeta berê de*, Mêrdîn: Zanîngeha Mardîn Artuklu, Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Çand û Zimanê Kurdî, Teza Mastirê ya Çapnebûyî.

** Lêkolîner, Zanîngeha Mardîn Artuklu – Enstîtuya Zimanên Zindî yê li Tirkiyeyê, Şaxa Makezanista Çand û Zimanê Kurdî, e-mail: rojxun@hotmail.com.tr

have been regarded as good and ideal contrary to the relationships of the two nations with Turks. The history of Kurdish and Armenian relations mentioned in these novels began in the late 19th Century and continued until the day the works were written. Though not specifically, 'Armenian catastrophe' is placed among the subject of these novels.

Key Words: Armenia, the politics of the Soviet Union, image of Armenian, Soviet Kurdish novels, the Kurdish-Armenian relations.

DESTPÊK

Kurd û ermenî, du gelên cîran ên qedîm in. Ji gelek aliyên ve çarenivîs û qedera van her du gelan dişibin hevûdin. Ev her du gel, di dîrokê de li cihên cuda cuda leqayî hevûdin hatine, têkiliyên wan çêbûne û coxrafayeyeke hevpar parve kiriye, bi hev re jiyane, çûne şînen hevûdin, bûne kirîvên hevûdin. Ev taybetî di navbera van her du gelan de têkiliyeke dîrokî daniye. Di vê têkiliya dîrokî de, lihevkerin û dirûvên cil û berg, listik, muzîk û xwarinan jî çêbûye. Digel van, tiştên cuda û nexweş jî qewimîne. Tiştê herî zêde ku wan ji hev cuda kiriye ola wan bûye. Yanê ol ji bo van her du gelan bûye cihê sedema nakokiyên. Helbet ev nakokî her dem di nava wan de tunebûye, lê di sedsala bîstana de zêde bûye. Dewletên serdest bi polîtîkayên xwe ev nakokî weke amûreke jihev cudakirinê bi kar aniyê.

Bêguman edebiyat, yek ji rêyên herî bibandor e ku bûyer û karesatên dîrokî pêşkêşî mirovan dike. Ew derfetên hesabdîtin/hesabdayînê, analîzkirina bûyerên dîrokî, di xwendevan de muhasebeyeke wijdanî pêk tîne. Ev xebat, dil dike bi rêya romanên kurdên Sovyeta berê, îmajên ermenîyan a neteweyî bikole û paşxaneyê vê îmajê destnîşan bike. Dema ev temsîl û îmajên neteweyî bi rêya hin romanên bê tesbîtkirin û analîzkirin, dê peywenda rewş, siyaset û îdeolojiya serdema berhemê bê nîrxandin.

Romana kurdî, li Ermenistanê bi saya polîtîka û derfetên ji bo gelên kêmar derdikeve holê. Piştî romana ewilîn, cureya romanê di nava kurdên Ermenistanê de dibe tradîsyonek. Ev roman, ji rih û axa xwe dûr, li welatê Ermenistanê hatine dinyayê. Loma jî çî naverokî çî şeweyî dê di bin bandora wêje û ramana ermenî de mabin. Di vê xebatê de em li ser aliyekî vê bandorê rawestiyane. Me bala xwe daye ka leheng û tîpên ermenî di romanên kurdî yên sovyetê de çawa hatine afirandin, bi çî çavî li wan hatiye mêzêkirin û ew bi awayekî çawa hatine wesifandin. Bi saya xwendin û agahiyên xwe yên teorîk, me hewl daye paşxane û sedemên îmajên ermenî ya di van berhemên de analîz bikin.

Ev xebat jî nîrxandina heşt romanên kurdî yên Sovyetê pêk tîne. Ji bo bidestxistina îmajên ermenî, me romanên Erebe Şemo yên *Berbang*, *Hopo* û *Dimdim*; yên Eliyê Evdilrehman *Xatê Xanim* û *Şer Li Çiya*; ya Sehîde Îbo *Kurdê Rêwî*; ya Heciyê Cindî *Hewarî*; ya Egîde Xudo *Dê û Dêmari* bi awayekî hûrgilî tehlîl kirine.

1. ÎMAJ Û ÎMAJA NETEWYÎ

Îmaj, dikare bi awayekî giştî wiha bê pênasekirin: 1. Rewşa kes an heyînê ye ku bi rêya huner, wêne û fotografan çêbûye, 2. Rengvedan an xeyal e ku ji rûyeke rewnaq an neynikekê xuya dibe, 3. Xeyala kes an tiştêkî ya di mêjî de ye (Filizok, 2014). Di nava van pênaseyên îmajê de ya ku zêdetir me eleqedar dike benda sêyem e. Li gor pênaseya îmajê ya benda sêyem, ew dikare weke wateya tiştêkî an kesekî ya sembolîk bê şîrovekirin. Bi gotineke din ew dikare weke kurteya çavneriya tiştêkî an kesekî bê pejirandin. Însan filman temaşe dikin, pirtûkan dixwînin, li welatan digerin, bi mirovên din re dût û dirêj dikevin sohbet û nîqaşan. Lêbelê, piştî ev kiryar diqedin û bi şûn de, ew bi hemû teferûat û hûrgiliyên xwe nayên bîra mirov, piştî pêvajoya kiryarê tenê çavnerî û bîranînên kurt dimînin di mêjî de. Ev çavnerî û bîranînên biçûk îmajê pêk tînin.

Wekî Herkül Millas dibêje îmaj, rastî bixwe nîne, têgihîştina rastiye ye. Bi qasî têgihîştina mirov e, yanê li gor rastiye sînordar e. Ev jî pirsgerêkekê derdixe holê. Li gor Millas, pirsgerêka herî mezin ev e: veqetîna ji hevûdin a îmaj û baweriyê. Îmaj, têgihîştineke netam a beranberê rastiye ye, lêbelê bawerî çavkaniya xwe ji zanist û çavneriyê digire ku weke beranberê rastiye tê pejirandin (Millas, 2005, r. 16). Ji ber şimûla têgeha îmajê, xebatên li ser wê jî qadeke berfireh divê. Îmaj têgeheke pîralî ye û ji xebatek û lêkolîneke îmajê, şixuleke pîralî û pirdisîplînî divê.

Çêbûna îmajê, bi paradîgmayê re têkildar e (Millas, 2005, r. 2). Lewra îmaj, encama nîrxandina mêzekirina me ya objeyê ye. Ji bo ku em mêzekirina xwe ya li wê objeyê watedar bikin, paradîgma dikeve dewrê. Ew bi xwe re xetereyekê tîne ku ew jî nedîtina me ya tiştêkî derveyî paradîgma an cîhana me ye. Îmaj, esasên pêşdaraziyên di xwe de dihevine. Îmaj, di bin bandora tecrûbeyên mirovan, têgihîştina wan a kolektîf, di nav dîrok, edebiyat, coxrafyaya wan de, di nav tîkiliyên dîrokî-civakî, rewşa aborî û hwd. de çêdibe. Lêbelê îmaj, tegihîştineke guherbar e (Millas, 2005, rr. 18-19). Weke ku Haşim Ahmedzade derbarê nasnameya neteweyî de dibêje, îmaj jî her gav li gor sedemên xwe di nava guhertînekê de ye (2004, r. 19). Ev pêkarên ku me li jor rêz kirine çendî biguherin îmaj jî li gor wan rûyekî nû digire. Bi rêya îmajê, em bi zanetî an nezantî raman, hest û pejn, îdeolojî, nîrx û mêzekirina xwe ya li cîhanê tînin zimên. Di eslê xwe de, dema di mêjiyê me de îmaja tiştêkî şekil digire û em bi gotinan wê îmajê dişayesînin, em derbarê nasnameya xwe de agahiyên didin. Dema mirov yekê/î dipesînine an rexne dike, di eslê xwe de ew taybetiyên kesayetiya xwe dide dest. Lewra îmaj ne ku bi tenê kesayetiya me, kesayetiya kesê ku me dinirxîne jî vediguhêze (Güvenç, 2010, r. 291).

Têgeha nasnameya neteweyî an îmaja neteweyî dikare li ser “em” û “ew”ê bê bicihkirin. Yanê eger lêkdan û nakokiya “ew” û “em” an jî “ez” û “ew”ê tunebûya, dê ne nasname ne jî îmajeke ‘neteweyî’ hebûya. “Ev prensîba “ez li hember ên din” (ego versus autre) lazim e bi xwe re “lêrasthatînek”ê jî bîne. Ji

ber ku dijayetî hewceyî naskirinê an rastîhevhatinê ye jî” (Alan, 2014, r. 49). Ji bo ku “em/ez” û “yê/yên din” li hemberî hev cihê xwe diyar bikin, divê em di cih û demekê de bîn bal hev û wekhevî û ciyawaziyên xwe binasin. Di encama vê lêrasthatin û nasînê de, tarîfa “em”ê dê nasnameya neteweyî û tarîfa “ew”ê jî dê îmajê neteweyî derxîne holê.

2. ÎMAJA ERMENÎ DI ROMANÊN KURDÎ YÊN SOVYETÊ DE

Di hemû romanên kurdî yên Sovyetê de îmajê ermenî bi piranî bi awayekî erênî derketiye pêş. Ev îmajê erênî, sedem û paşxaneya xwe heye. Sedemek, di demên dijwar de xwedîderketina ermeniyê a li kurdên êzidî ye; sedemeke din jî bi rêya derfetdayîna pergala sosyalîst di gelek waran de alîkarî û rêberiya rewşenbîrên ermenî ji bo kurdên Ermenistanê ye. Kar û qencyên ku li jêr behsa wan hatine kirin, di romanên kurdên Sovyetê de, heta dereceyekê wiha kir ku ermenî bi awayekî îdealîze û bi temamî baş bîn nimandin.

2.1. Pêkarên Çêbûna Îmajê Erênî ya Ermenî

Di çarçoveya pêşxistina asta neteweyên piçûk de, divê ji bo kurdan dibistan bihatana vekirin. Lêbelê, gelê kurd wê çaxê jî bûyerên giran ên Tirkiyeyê bi zorê filitîbû, di nava perîşaniyê de mezin de, nexwendî, nivîkoçer, hîn di bin darê eşîrî û feodalîteyê de bû. Lewra jî ji bo vekirina dibistanan, sazîkirina pergala perwerdeyê di nava kurdan de rêber tunebûn. Di vê rewşê de ermenî hatin hawara kurdan, ketin gundên kurdan û bûn mamosteyên pêşeng ên perwerdeya bi zimanê kurdî. Herwiha ermeniyê di fêrgehên de jî bo perwerdeya bi zimanê kurdî mamoste amade kirin. Ew di warê nivîskarî û çapîkirina pirtûkên bi zimanê kurdî de jî bûne alîkarê kurdan (Xelîl, 2014, r. 17; Boyîk, 2012, r. 12). Di warê kurdewariyê de, salên di navbera 1920 û 1937an de li Sovyetê, xasîma li Ermenistanê, ewra xebatên xwendin, nivîsandin û pêşxistina perwerde û çandê ne ku ev bi alîkariyên mezin ên rewşenbîr û pisporên ermeniyê pêk dihatin.

Di dibistanên gundên kurdan de jî bo ku ders bi zimanê dayîkê bîn dayîn, di meha tîrmehê ya 1921ê de pirtûka dersê ya bi navê ‘Şems’ hate amadekirin. Pirtûk bi kurdî bû û nivîskarê wê Hakop Xazaryanê ermenî bû. Xazaryan an bi navê xwe yê din Lazo di nava kurdên Qafqasyayê de kesekî pir populer e. Ji romanên kurdên Sovyetê bigirin heta lêkolînên akademîk ên niha, dema navê Xazaryan derbas dibe ev rengdêrên weke ‘xêrxwaz’, ‘dostê kurdan’, ‘Apo’, ‘ewladê gelê ermenî’, ‘pîmamê gelê kurd’ jî pê re tên bikaranîn. Kurd bi vî awayî spasdarî û dilsoziya xwe tînin ziman ji bo xizmet û alîkariya Xazaryan. Heta sala 1929an hem li Ermenistan û hem jî li Tiflîsê, kurd bi pirtûka ‘Şems’ê hînî xwendin û nivîsandinê bûne. Di 1922an de bi însiyatîfa Lazo û Ahmedê Mîrazî li Tiflîsê, ji bo zarokên kurd ên sêwî Dibistana 103yan hate vekirin. Li wir zarokan hem dixwend, hem hînî kar dibûn û bi şev jî li wir radizan (Şamil, 2005, r. 93). Ev zarokên han, dûre li Ermenistanê, di warê kurdolojîyê de dibin nîfşê ewilîn ên rewşenbîrên kurd. Ew di sêwîxaneyê Ermenistanê de mezin

bûbûn, li wir perwerde dîtîbûn û di vê navberê de kurdî ji bîr kiribûn. Dema ku vegeyriyan nava gelê xwe, ji nû ve fêrî kurdî bûn. Balkêş e, li aliyekî wan zarokên kurd hînî tiştan dikirin li aliyê din ew jî ji wan zarokan hînî zimanê xwe yê zikmakî dibûn. Wê demê ji xeynî wan di nava kurdan de kesên xwende tunebûn, lewra jî ji perwerdeyê bigirin heta folklor, edebiyat, dîrok, rojname, radyo, muzîk yanê di hemû disîplînên kurdî de bar ketibû ser milên wan.

Rojnameya *Rya Teze* jî bi piştgiriya zana û rewşenbîrên ermenî dertê, lewra berpirsiyarê wê yê ewilîn ermeniyekî bi navê Harûtyûn Mkrtçyan e (Xelîl, 2014, r. 17-18). Di demên ewil de ji bo rêkûpêkkirina weşana rojnameyê, nivîskarê ermenî yê bi nav û deng û dostê kurdan Hiraçya Koçar, wêjezan Harûtyûn Mkrtçyan, Gevork Paris alîkariyeke girîng da rojnameya kurdan. Ew gişt di nava kurdan de mezin bûbûn û baş bi kurmancî zanîbûn. Heta sala 1934an ku kurdan jî êdî dikaribû ew kar bikira, ermeniyên weke berpirsiyar di rojnameyê de kar kir (Boyîk, 2012, r. 55).

Di warê weşanên Radyoya Erîvanê de, salên ewilîn bi alîkariya zaneyên ermenî karekî xurt hate kirin (Boyîk, 2012, r. 73). Lewra, wê demê her çend di nava kurdan de merivên xwende hebûn jî kesên pispor ên ku bikarin weşangeriya radyoyê bikin, tunebûn. Di radyoyê de kilama kurdî ya ewil a ku bi dengê jinê hatiye bihîstin, ji aliyê jineke ermenî ya bi navê Anuş Sahakyan ve hatiye gotin. (Şamil, 2005, r. 101).

Bi piştgiri û tecrubeya ermeniyên li Qafqasyayê, di warê şanoyê de xebatên girîng hatin kirin. Di salên 20î de Lazoyê ermenî ligel Ahmedê Mîrazî û hinek rewşenbîrên kurd li Tiflîsê di klûbeke bi navê 'Lûkaşîn'ê de êvaran listikên şanoyê çêdikirin. Koma şanoyê, şanoyên Lazo yê bi navê *Gustîl* û *Qelen* jî derxist ser dikê.

Şanoya Kurdî ya Dewletê, li Ermenistanê hate damezirandin. Di destpêkê de, di nava kurdan de qadroyên neteweyî yê baş, şanogerên pispor, ji bo karên teknîkî xebatkarên hoste û metnên zêde yê şanoyê tunebûn. Wekî warên din ên kurdan, di vî warê de jî di demên ewil de nivîskar û pisporên şanogeriya Ermenistanê alîkariyeke mezin da kurdan. Rejîsorê şanoya kurdî ya ewilîn Solak Nîkoxosiyân û serokê para bedewîtiyê aktorê ermenî Mikirtîç Canan bûye. Nivîskar û şanogerên ermenî li ser hîmê zargotin û jiyana kurdan gelek metnên şanoyê amade kirine. *Keça Mîrekê*, *Ker û Kulik*, *Heso* ya S. Gênosyan, *Xulîqandîna Rojê* ya S. Kojoyan, *Kenerê Elegezê* ya V. Şoxêryan, *Nêçîra Lalvarê* ya V. Manvêlyan hinek ji wan in. Pisporên şanogeriya ermeniyên diçûn şanoya kurdî, ji bo bilindkirina asta listikvanan semîner çêdikirin, kursên hînbûnê vedikirin (Boyîk, 2004, rr. 103-112).

Li Ermenistanê di dema Sovyetê de çend belgefilm jî hatin kişandin. Di salên 1920î û 1930î de li YKSSê, sê film li ser kurdan hatin kişandin; lêbelê, yek jî bi kurdî nebû (Hassanpour, 2005, r. 494). Di 1926an de, di studyoya "Armenfilm" de bi senoryaya Lazo, derhêneriya Amo Beknazaryan û bi tevlêbûna aktorên

ermenî, filma “Zerê” ku jiyana jina kurd vedibêje, hat kişandin (Şamil, 2005, r. 95). Di serî de, vî filmî pir deng neda, lê di van salên dawîn de bi saya popularite û reseniya çanda kurdî an jî bi saya jinûve vegeerîna rehên neteweyî, di navendên çandê yên kurdan de tê nîşandan û nasandin.

2.2. Mînakên Îmaja Ermenî di Romanên Kurdî yên Sovyetê de

Bêguman heta dereceyekê rola van xebatên behskirî, di çêbûna îmaja erênî ya ermeniyana de heye. Bi rêya çend romanên vê periyodê, niha em li rengvedan û teferûatên vê îmajê binêrin.

2.2.1. Berbang

Berbang, berhema duyem a Erebê Şemo ye. Ew di sala 1958an de li Erîvanê hatiye çapkirin û piştê di 1969an de ligel *Jiyana Bextewar* û *Hopo* di nava guldesteyeke bi navê *Berevok* de hatiye çapkirin. *Berbang*, versiyoneke berfirehkirî ya *Şivanê Kurmanca* ye. Dubareyeke *Şivanê Kurmanca* ye û gelek bend peyv bi peyv wekî hev in (Allison, 2014, r. 144). Lêbelê, em nikarin bibêjin ew bi temamî kopiyeye *Şivanê Kurmanca* ye. Di *Berbangê* de hinek bûyerên *Şivanê Kurmanca* hatine derxistin, hinek lê zêde bûne, li hinek deran heman bûyer bi awayekî cuda hatiye ragihandin. Îmaja ermenî ligel hinek guhertinên piçûk di her du berheman de weke hev e. Weke romanên din ên Şemo di vê romanê de jî tîpên ermenî weke kesên jêhatî, zana, kêrhatî, pêşeng û îdealîze hatine temsîlkirin.

Ermenî ji welatê ûris hatin, mera gilî kirin, wekî miletê ûris ne mînanî Romê zulmkare, meletekî rehme. Me şewr kir, em birevin berbi welatê ûris, berbi miletê rehme...

Beledê me Serkîsê ermenî bû, ê ku gele cara çûbû Êrisetê, rê zanibû. Ewî hinekî zimanê ûrisa jî zanibû. Em rêketin (r. 73).

Wekî ji pasaja jor jî tê fêhmkirin, kurd û ermenî di Împaratoriya Osmanî de weke kêmar dijiyan. Ew di salên dawîn de di bin zordestî û çavsoyîya împaratoriye de hatibûn azarê. Li gorî pasajê ermenî, ji kurdan çalaktir tevgeriyane û ji xwe re li sitareke ewletir û nû geriyane. Sitar Rûsyaya ku hema di sînorên Dewleta Osmanî de bû. Pêşiyê ermenî diçin çavdêriyê dikin ka li wir rewş çawa ye, dikarin li wir bihêwirin an na? Hema tên xeberê didin cîran û dostên xwe yên kurd ku ew jî rojekê pêş de ji wê eziyet, kuştin û talanê rizgar bibin. Di heman demê de ew jî kurdan re, di dema revê de rêberiyê jî dikin¹. Di vê peywendê de ermenî ji kurdan çalaktir û pêşdatir hatine temsîlkirin.

¹ Her çend ku nivîskar li jor cudahiye nexa nava kurdan jî kurdên ku koçê Rûsya û Ermenistanê kiribûn, ên êzidî bûn. Di kitêbên dîrokî de, bi taybetî di bûyera Mîrza Axayê êzidî de em rastî rola ermeniyana alîkarî û rênişandariyê tî. Di şerê Mîrza Axa û Osmanîyan de ermenî ligel êzidiyan şer kirine. Dema ku Mîrza Axa, bi fermanarê rûs re ketiye nava tîkiliyê, qasidên xwe ji nava ermeniyana hîlbijartiye (Bnr. Cefil, 2007, rr. 18-19).

2.2.2. Hopo

Îmaja ermenî di vê romanê de, zêdetir di peywenda dijraberiya feodalîzm û sosyalîzm, pêşketî û şûndemayî, hovîtiya dema Osmanîyan û aramiya YKSSê de hatiye afirandin. Ermenî, ji aliyê jiyana civakî, xwendin, şarezayî û pêşketinê ve ji bo kurdên cîranên xwe weke mînakeke baş û guncaw derketine pêş. Kurdên Sovyetê yê ku bi jiyaneke nû re rû bi rû ne û xwe adapteyî şert û bîrdoziya Sovyetê dikin, şixul û şeklê jiyana ermeniyên dostên xwe ji xwe re weke nexşeyeke rê dibînin. Di vê romanê de lehengekî xurt ê ermenî nehatiye afirandin, îmaja ermenî zêdetir di bawerî û fikrên nivîskar an lehengên romanê de diyar dibe. Yanê, ne bi rêya lehengekî romanê, em bi rêya bawerî û ramanên giştî yê derbarê wan de îmajê bi dest dixin.

Di *Hopo* de, modernîzasyon di qadên çandiniya modern, têkiliyên jin û mêran, azadiya jinê, jiyana wekhev û hwd. de qismen hatiye gundê kurdan lê tam rûnenîştîye. Cih cih şopên jiyana feodal a bi salan xwe dide der. Bi qasî ku bala me kişandiye em şopên jiyana feodal herî zêde di warê civakê de bi dest dixin. Em dibînin, her çend jiyana modern ji aliyê teşeyê ve xwe bide peyikandin jî ji aliyê mantalîteya civakî ve hîn tam nehatiye pejirandin. Di vê rewşê de, nivîskar bi rêya diyalogên lehengan, şeweya jiyana ermenîyan û têkiliyên wan ê civakî datîne ber endamên civakê û dixwaze ji wan dersê bistînin.

Nivîskar di romanê de balê dikişîne ser Zînê, ku kincên kurdan ên gerdîşî li gor roja xwe nû kirine, bi gotina profesora Xaçatriyan ew “modernîzasiya” kirine. Ji aliyê civakê ve ji bo guhertina forma kincê bav û kalan, ew nayê rexnekirin. Lê, ew ji aliyê têkiliya jin û mêran ve tê sûcdarkirin. Dema hevalê wê yê zanîngehê, di heman demê de hezkiriyê wê Hesên, ji bo dîtina wê tê gund, ew bi hev re dimeşin û Zînê wî heta derveyî gund bi rê dike. Ev bûyer di nava gund de dibe pirsgerêk, gelek kes bi awayê berê dev diavêjin Zînê, bi çavekî nebaş li wê dinêrin. Lê di civakê de yê ku wê diparêzin jî hene. Serkisê çêlekdoş, li kesên ku Zînê gunehbar dikin, hêrs dibe û mînakên jiyana modern dide: “Li qîzêd Ermenîyan hela lê binihêr. Ez çûme Êrêvanê, ew her gav êvaran bi hev re digeriyan li kuçeyan, gelo çi xerabî di wê yekê de heye? Lê kurêd me hê li pey edetên kevin diçin, bes e!” (r. 111). Çêlekdoş, ji ber zîhnîyeta kevneperest û paşverû îsyan dike û weke alternatîf mînaka keçikên ermeniyên azad û serbixwe dide. Li gorê wê tu çewtî û xirabî tê de tune ye ku keçikên kurd jî weke yê ermenî serbixwe bin.

Ji aliyê têkiliyên civakî, rabûnûrûniştina endamên civakê ve lehengên romanê yê nûjenxwaz ligel edet û baweriyên kurdan ên kevin, xweziya xwe bi pergala civaka ermenîyan tînin. Ji ber ku Zînê di civaka kurd de tîpeke civakî ya nû ye, piraniya nakokiyên pergala jiyana nû û kevin zêdetir li derdora wê diqewimin. Rojekê endamên girîng ên kolxozan gund ji ber ku pêşbazîya kar teklîfê kolxozan wan bikin diçin gundê Darebiyê. Darebiyê, gundê Hesên e ku ew bi xwe jî tê de endezyarê çandiniyê ye. Piştî ku li ser şertên pêşbazîyê li hev tînin, kolxozvanên

gundê Darebiyê wan dawetî xwarinê dikin. Zelêxa ku dayika Hesên e, ji bo ku wan bike mêvanên xwe û xwarinê bide wan, Zînê û Cemîleyê dibê mala xwe. Di wê gavê de dêya Zelêxê jî li mala wê bû. Dêya Zelêxê yeke xirab, delkbaz û kevneperest e. Wê ligel hevjinê xwe, keça xwe dane mêr û dema mêrê keça wan dimire ew dixwazin careke din ji bona qelen wê bizewicînin. Ew weke temsilkara irf û edetên kurdan ên nebaş hatiye pêş. Dema xwarinê dixwin, dê xwe nagire û di navbeyna dema berê û ya niha de berhevdanekê dike. Dema berê bûkê nikaribû ligel xwesiya xwe xwarinê bixwe, li cem wê rûne û pê re biştexile. Lêbelê, aniha eyb hatiye hildanê û bûk li ba xwesiya rûdine, pê re xeber dide. Di vê mijarê de jî dîsa pergala civaka ermeniyê digihije hawara lehengên nûjenxwaz. Cemîle ji dêya Zelêxê re vedibêje ku edetên berê ne baş in, ew di nava endamên civakê de dibin sedema neheqiyên. Ew ermeniyê weke modela civaka şareza destnîşan dike. Bi dêya xwe dide zanîn ku li gundên ermeniyê her kes ligel hev rûdinin, li ber hev xwarinê dixwin û tu xirabî jî di vî tiştî de tune. Lêbelê, dêya Zelêxê li dijî wê yekê derdikeve, angaşt dike ku edetên ermeniyê welatê wan, ên Entabê, Mûşê û Xînosê jî her weke yên kurdan bûne. Angaşt dike ku: “Bûkên wan sûretên xwe xelî dikirin, wekî kesek wan nebîne û tu caran bi xwesiya xwe re an bi xezûrê xwe re rûnediniştin û devên xwe venedikirin, nan bi wan re nedixwar.” (r. 192). Ev angaşt dibê ku heta derekê rast be. Çimkî, her tim “ên kêmar” li gor rêgezên “ên piranî”yan dikin, xwe adapteyî şeweya jiyana wan dikin. Ev angaşt, ji bo herêmên Kurdistanê yê ku jimara kurdan ji ya ermeniyê zêdetir bû, dikare bibe realîteyek.

56

Ev her du mînakên dij ên derbarê ermeniyê de, delîleke sosyolojîk derheqê tîkiliya komên etnîk de dide me. Ew jî asîmîlebûn an entegrebûna koma etnîk a piçûk û bêhêz e di nava koma etnîk an neteweya girs û xurt de. Li Kurdistanê ji bona ku hêza xurt û desthilat kurd bûn, ermeniyê li wir hînê edet û pergala jiyana kurdan bûne. Lêbelê ji ber ku Ermenistan welatê ermeniyê e, hêza diyarker a li wir ermenî ne û jê wêdetir jî ji ber politikayên nûjeniyê yê hikûmeta Ermenistana Sovyetê, divê kurdan jî xwe adapteyî divêtiyên jiyana nû bikira.

Di romanê de, taybetiyên hevpar ên ermenî û kurdan di jiyana rojane de hatine veguhastin. Weke nimûne, li kolxozan kurd jî ermenî jî nanê tenûrê dipehtin, pratîka karên wan ên gundîtiyê wek hev in mîna paqijkirina embara genim û hwd. Ji xeynê wê yekê, ligel ku gund yekîneya jiyaneke teng bin jî em dibînin ku kurd dikarin biçin li gundên ermeniyê bişin. Dê û bavê Hesên bi dilê xwe direvin, diçin xwe dispêrin gundê ermeniyê. Ew çend salan li wir dixebitin, pereyan berhev dikin û vedigerin gundê xwe. Herwiha dema ku Hesên û Zînê dizewicin, ew mîna ermenî û gurcan berbûyan ne ku bi edetên berê, bi kaxeza dawetê bangî dawetê dikin. Ev yek, bi me dide zanîn ku modernîteya kurdên Sovyetê, bi taybetî yê Ermenistanê li gor a ermeniyê dirûv girtiye.

2.2.3. Dimdim

Di temamiya vê romanê de nêzîkahiyeke berbiçav di navbera kurd û ermeniyana de hatiye avakirin. Bi tenê cihdayîna karekterên ermenî yê erênî û têkiliyên kurd û ermeniyana ên qenc, dikare weke midaxale an niyeta nivîskar a dema xwe bê nîrxandin. Her çend ku ermenî û kurd, cîran û dostên kevin bin jî cudahiya olî di navbera wan de hebû. Cudahiya olî, bivênevê di navbera wan de dibû sedema hinek serêşîyan. Lê di romanê de, behsên derbarê gengeşiyên olî yê navbera kurd (piraniya wan misilman) û ermeniyana (xiristiyana) de qet nebûye mijar. Ne cudahiya olî ya di navbera ermenî û kurdan de, lê ya mezhebî ya di navbera kurd û eceman de hatiye rojevê²: “Vir welatê Kurdan e, ne ciyê Şahê Îranê ye, wekî ew mele bişîne. Xên ji wê yekê, em Kurd in û dînê me cuda ye; em Sunî ne, ne Şî’î ne, ji me re lazim e wekî meleyê me jî kurd be û Sunî be. Lê tu Ecem î, bicehime ji van deran!” (r. 35). Ev mînak dide peyitandin ku temsîla ermenî ya dîrokî di romanê de ji aliyê midaxale an daxwaza îdeolojîk a nivîskar ve derbixwariye. Ji bona ku Îran desthilatdareke serdest û kurd û ermenî gelên bêhêz bûn, nivîskar, ew weke hev dîtine û cudahiyan di navbera wan de bînpê kirine. Bala nivîskar ji cudahiya olî zêdetir li ser cudahiya çînî, nakokiya di navbera desthilatên zordest û rêvebirên adil de ye. Û sedemeke din, Erebe Şemo her çend di berhemên xwe de neyîne pêş jî ew êzidî bû. Çawa ermenî di nava cîranên xwe yê kurd de ‘yên din’ bûn (Alan, 2014, r. 52), pozîsyona êzidiyan jî di nava kurdên misilman de heman rewş bû. Ev rewşa ‘yên din’, kurdên êzidî û ermenî ligel misilmanan nêzîkî hev kirine. Li aliyê din, nasnameya neteweyî girêdana herî xurt e di navbera kurdên misilman û kurdên êzidî de. Weke nivîskarekî ku piraniya jiyana xwe li Ermenistanê di nava ermeniyana de derbas kiriye, Erebe Şemo, belkî xwestiye di bin nasnameya neteweyî de nêzîkahiya di navbera xwe (êzidî) û ermeniyana de ber bi hemû kurdan ve berfirehtir bike (Adsay, 2013, r. 67).

Rojekê Xano, ji bo ceribandina topan gazî Xaçoyê hosteyê topan dike. Diyaloga di navbera wan a derbarê ermeniyana de girîng e:

-Çavê te li dînê Xaçoyê Hostebaşî. Ez zehf ji te û ji hostetiya te razî me. Tu dizanî Kurd û Fileh dostên hev ên zemanên kevn in. Ev kela min jî dîsa Xaçparêzan çêkir. Em wisa hîn wî bûn, me bi Kurdî gazî wî dikir, “Qero”.

Xaço got:

² Remezan Alan angaşî dike ku cudahiya mezhebî ya di navbera kurd û îraniyan de sedema eslî ya pevçûna wan e. Ew angaşta xwe wiha bi cih dike: “ji ber ku serdem, ne serdema netewetiyê ye, bêtir ya nakokî û gelemşeyên mezhebî ye.” (Bnr. Alan, 2009, r. 138).

-Maqûl, ez wî hosteyî nas dikim. Bavê wî hosteyî li adaya
Behra Wanê kilîseyeke³ wisa çêkir, te digot qey kela ye.
Padişahên Romê çend caran bi qeyîk çûn ser wê kilîseyê şêr,
bi topan lê xistin, lê nikaribûn tişteke bi wê bikirana (r. 61).

Qaşo, Xan ji bo ceribandina topan gazî wî kiribû, lêbelê herhal ispatkirina dostaniya kurd û ermeniyan û hostetiya ermeniyan girîngtir e ku meseleya leşkerî li paş dimîne. Nivîskar, muhtemelen ev hevdiîtina Xano û Xaço ji bo veguhestina ramanên xwe yê derbarê ermeniyan de weke cihekî herî guncaw ditiye. Bi rêya vê diyalogê nivîskar xwestiye sê tiştan bike: Peykandina dostaniya qedîm a kurd û ermeniyan, pişporiya ermeniyan a di karên teknîkî de û ragihandina dijminahiya tirkan a li hemberî kurd û ermeniyan.

2.2.4. Xatê Xanim

Xatê Xanimê (Evdilrehman, 2004), mijara xwe ji çîroka jineke serokeşîr wergirtiye. Ew, têkiliyên kurd û hikumeta tirkan a demekê vedibêje. Lê roman bi taybetî ji aliyê serlehenga xwe ve bala xwendevanan dikişîne. Çawa ku ji navê pirtûkê tê derxistin, serlehenga wê jineke bi navê Xatê Xanim e. Di romana kurdî de jin, cara ewil di vê romanê de roleke girîng dilîze. Ev roman ji gelek aliyan ve ji bo analîzan guncan e. Yek ji wan aliyên guncan, îmajê ermenî ye di romanê de.

Îmajê ermenî li seranserê romanê belav bûye. Nivîskar bi taybetî, ji bo ermeniyan cih veneqetandiye, lê ermenî di rêzebûyeran de pêşkêşî xwendevan kirine. Dema em jî di seranserê romanê de li temsîla ermeniyan dinêrin, em dibînin ku ermenî ji bo ku ji kurdan re qencî an alîkariyekê bikin her tiştî didin ber çavên xwe. Mîna ku armanca wan a nihayî, ev be. Ermenî di perspektîfa têkiliyên wan ên bi kurdan re ketine romanê. Ji vî aliyê ve ermenî çîran, dost, hevalên herî îdeal in. Di navbera wan û kurdan de qet serêşandin an pirsgirêkeke civakî tune. Di romanê de gotareke neteweyî xuyaye. Kurd her çiqas di forma eşîretiyê de li dijî tirkan şer bikin jî nivîskar ew şer li gor nêrîna xwe ya dema nivîsandinê piçekî bi neteweperweriyê ve girê daye. Kurd û ermeniyên ku li hemberî tirkan xwe dizanin û diparêzin, qet li hemberî hev bi vî awayî tevnegerin. Ji aliyê olî ve jî qet rewşeke nebaş an nerazîbûnek di nava wan de pêk nayê. Cudahiya ola kurd û ermeniyan tew nabe mijara gotinê jî. Ev her du xal pirsgirêkên muhtemel in ku di romanê de bihatana qalkirin. Ne ev pirsgirêk û ne jî pirsgirêkên bi awayekî din ên di navbera kurd û ermeniyan de di romanê de cih negirtine.

Nivîskar li vir gelekî ji rastiyên dîrokî dûr ketiye. Ligel têkiliyên baş di nava kurd û ermeniyan de kêm zêde berberî û nelihêvkin jî hebûne. Bi taybetî, di dema Siltan Evdilhemîd de lihevnekirinê piçûk digihîjin asta dijminahiyeke nêzîkî 30 salî. Di dijminahiyê de, cudahiya şeweya jiyane ya her du gelan,

³ Redaktorê romanê Kawa Nemir, weke nîşe di dawîya romanê de daye zanîn ku ev kilîse, dêra ermeniyan a li Dorgeya Axtamarê ye ku yek ji wan baştirîn nimûneyên qesirbendiya kevirkariyê ye.

stratejî û siyaseta rêvebirên rûs û tirk, ji aliyê hikûmeta Evdilhemîd ve bikaranîna hêmana olê, pêkarên sereke ne. Di vê demê de, ji bo lihevkerin û avakirina tîkiliyên baş ên kurd û ermenyan, ji her du aliyên ve hewildanên berbiçav pêk hatine. Weke mînak Şêx Ubeydullah û Evdirrehman Bedirxan gazî kurdan dikin ku ew tevîlî kuştinên ermenyan nebin, bi ermenyan re li hev bînin. Partiya Daşnak jî dixwaze bi kurdan re li hev bînin û ji serokên kurdan re teklîfên hevkarîyê dibin. Ew dixwazin li dijî tirkan, kurdan binîn aliyê xwe. Lêbelê, hewildanên serok û rewşenbîrên her du gelan pir zêde bi kêr nayên, siyaseta û pratîkên hikûmeta Osmanî bi ser dikevin (Sasuni, 1992, r. 189-211).

Îmaja ermenî, di romanê de di çarçoveya tîkiliyên malbata Karapêt û malbata serokeşîrê kurdan de hatiye nexşandin. Lê tîkiliyên her du malbatan ji tîkiliyên malbatî wêdetir in, ew rasterast weke tîkiliyên siyasî yê nav neteweyan hatine derpêşkirin. Li gor gotara giştî ya romanê, eger dewleta tirk weke dewleteke dagirker bê fikirîn, kurd û ermenî weke du neteweyên mutefîq li hemberî wê cih girtine. Mala lehengê ermenî, Karapêt, li navenda Ezirganê ye. Ew weke baregeha malbata serokeşîrê kurdan e. Têmûrê Elî, Sultan û Xatê Xanim bêminet diçin mala wî, karê xwe dibînin. Dema ku li Ezirganê karekî wan çêdibe, ew bêyî şêwra Karapêt tevnagerin. Karapêt, kurê wî Sargîs û hevîna wî Şûşanê hurmeteke bêqisur didin dostên xwe. Karapêt, "...him di nava cimaeta Ermenyan de him jî di nava Kurdan de merivekî bihurmet bû" (r. 20). Karapêt di wê hişmendiyê de ye ku hinek dixwazin navbera kurd û ermenyan xerab bikin. Dema ku Sultan diçe bal milazim, Karapêt li dijî xayîniya milazim, çavgiştî kurê xwe Sargîs û çend lawikên ermenî bi wî re dişîne. Herwiha dema milazim Sultan dikute, Sargîs ji hêrsan digirî. Bandora girtin û kutana Sultan a li ser Karapêt û malbata wî bi awayekî mubalaxayî hatiye vegotin; ew çend ku Karapêt ji bo azadiya Sultan razî ye ku hemû mal û milkê xwe bifiroşe. Di rojên teng de ermenî, her li cem kurdan in. Dema ku kurd amadekariya şer dikin, Karapêt çend ermenyan weke rêber dişîne hawara wan. Ew, li hemberî tirkan yekîtiya kurd û ermenyan xeyal dike, bi ya wî roja ku kurd û ermenî destê xwe bidin hevûdin, belkî bikarin "Roma Reş" têk bibin: "...dibe ku wextek bê Kurd û Ermenî bibin yek û ji bin wan "qencyên" Romê yê bona Kurdan û Ermenyan kirine, derkevin." (r. 34).

2.2.5. Şer li Çiya

Roman, zêdetir li ser jîyan û şoreşgeriya qehremanekî serhildanê, Şêx Zayir, bi kûrahî rawestiyaye. Xala navendî ya romanê Şêx Zayir e. Eger peywenda dîrokî tunebûya, li gor romanê, şaxa serhildanê ya bi Şêx Zayir ve girêdayî, dikaribû weke serhildaneke xweser bihata xwendin. Her çend navê serhildêrên girîng ên Serhildana Agirî, Îhsan Nûrî û Birahîm Axa, derbas bibin jî Şêx Zayir, di romanê de ji wan tecrûbetir, jêhatîtir û bi serê xwe hatiye teswîrkirin.

Di romanê de derbarê mijara çawaniya temsîla ermenî de jî xwendevan bi qasî niyet, armanc û hisiyata nivîskar dikare delîlan bi dest bixe. Di yekûna romanê

de hem bi giştî û hem jî di asta lehengan de ermenî bi awayekî erênî, dost, bira, kirîvê kurdan bi cih bûne. Dîsa ermenîyan di çarçoveya gelên bindest û desthilatdarên wan ên zordar, bêînsaf û xwînxar de, cih girtine. Ermenî di peywenda dîrokî, civakî û coxrafîk de bi tîkiliyên xwe yê bi kurd û tirkan re daxilî mijarê bûne. Di tîkoşîna gelên bindest a li hemberî “Roma Reş” de ermenî li cem gelê kurd cih girtine. Herwiha kurd jî bi her awayî, li pişt gelê ermenî bûne. Eliyê Evdilrehman di vê romana dîrokî de tîkiliyên kurd û ermenîyan bi aliyekî derxistiye pêş. Ji ber ku romaneke dîrokî ye, em dikarin jê bipirsin gelo di navbera kurd û ermenîyan de qet pirsgirêk tunebûye? Helbet hebû, weke pirsgirêka araziyan, îştîraqa kurdan a felaketê, pirsgirêka baca ku ermenîyan didan serokeşîrên kurdan û hwd. Lêbelê, Evdilrehman bi tenê bala xwendevanan kişandîye ser çarenivîsa hevpar a kurd û ermenîyan, piştvanî û tevkariya wan a li hemberî dijminê hevpar (Roma Reş) û dilsoziya wan a ji hev re derxistiye pêş. Bi rastî, ev wêneyê ku nivîskar derbarê ermenî û tîkiliyên wan ên bi kurdan re xêz kiriye, dikare ji rastiyeke dîrokî wêdetir weke daxwaz an niyeteke nivîskar bê dîtin.

Destpêka *Şer Li Çiya* (Evdilrehman, 2011), bi prologeke nivîskar a bi çiya, Çiyayê Agirî, Araratê vedibe. Di prologê de, nivîskar tîkiliya çiya û tîkoşeran vegotîye, piştgirî, malxweyîtiya çiyana a ji bo gelên bindest, aniye zimên. Wî çiya weke parêzkarên şoreşgerên kurd û ermenîyan teswîr kirine ku li hemberî dewleta dagirker tîdikoşin. Di vê prologa dirêj de, nivîskar dîroka şer û serhildanên kurd û ermenîyan ên li hemberî dewleta tirk, di van şeran de piştgirî û alîkariya wan a ji hev re, polîtîka û sepandinên dagirker û qirêjîyên dewleta tirk bi teferûat vedibêje. Bi rêya serhildan û parastinên kurd û ermenîyan, Çiyayê Agirî bûye semboleke rizgarker. Di heman demê de ew ji bo her du gelan bûye xaleke hevpar a dîrokî. Nivîskar, beriya ku derbasî serhildanên kurdan bibe, ji bo “dijminê hevpar” baş bide nasandin, tecrûbeyan wan a li ser ermenîyan vediguhezîne. Ew, bi dayîna mînakên felaket û trajediya ermenîyan, îma dike ku dewleta tirk dixwaze kurdan jî weke ermenîyan tune bike. Gazî çiyayan-bi rastî xwendevan- dike da ku felaketa trajîk ji bir nekin. Ew di hewldaneke wiha de ye:

Wekî sala 1915an xwînmijên Tirk bi milyonan Ermenî qir kirine. War û wargehê wan hilweşandine. Talan û şêlandin dane ser wan û ji xwe re birine! Bêînsafîtiya nemirovane gihîştîye wê astê wekî goristan, heykelê kevnar, heta bibêjî derîyê Ermenîyan jî hilweşandine, hedimandine. Li vira gunehê mirîyan çi ye? Wekî mala wan jî heta hetayê hatîye hilweşandin. Decalên Tirk bi wan hilweşandinan û paqîjkirinan ve xwestine û dixwazin ku şopa Ermenîyan li Tirkîyayê bidine windakirin. Bê şerm ji raya giştî re bibêjin ku wekî di welatê me de Ermen nemane (r. 19).

Evdilrehman, bawer dike ku “tirk” çi jî bikin dê nikaribin “dîroka bi sedan salan a Ermenîyan” bidin jibîrkirin. Nivîskar bi xemên dîrokî, dixwaze xwendevan

perwerde bike. Ew vedibêje ku dîroka ermeniyana li ser van erdan, ji ya tirkana kevintir e. Kurd û ermenî weke du gelên kevnar ên vê coxrafyayê hatine destnîşankirin. Ermenî û kurd, car caran li dijî tirkana, li rex hev şer kiriye. Lê mixabîna ew vê gavê ketine bin şûrê tirkana.

Di vê romana dîrokî de, hewldana nivîskar a ku dixwaze di xwendevanên de hişmendiyê dîrokî çêbike û bîra civakî zexim bike, pir eyan e. Ew, pir caran bi bibîrxistina “trajediya 1915an”, îbatkirina qewîniya yekîtiyê û biratiya kurd û ermeniyana û politîkaya çewisandinê ya li ser kurdana, xwe dubare dike. Tiştê balkêş ew e ku gel, şoreşger, xayînên kurdana, birayên ermenî, paşayên dewleta tirk gişt di wê baweriyê de ne ku dewletê qîra ermeniyana aniye; lêbelê nikare zû zû weke wan koka kurdana ji rûyê dinê rahêle. Rûsîpîyekî kurd bêtirs ji efsere tirk hesab dipirse: “*Êdî ez nabêjim bi sedsalan we çî anîye serê cînarên me yê Ermenî? Qet derewan neke?*.” (r. 131). Herwiha hevkarê dewleta tirk, Edo ji walî re li ser şerê bi kurdana re ramanên xwe tîne zimên: “*Lê nikare koka Kurdana mîna Ermenîyan bibire.*” (r. 143). Ji nava gel jinek ji Şêx Zayir re tiştên ku lê bûye şahid vedibêje: “*Kurê min, nola roja îroyîn rind tê bîra min bê Tirkan çî anîye serê xelkê Ermenîyên vî welatî?*” (r. 170). “*...lê niha vegeyane ser Kurdên jar ku wana jî fena wan ji vî welatî mihacir kin û paqij bikin.*” (r.172).

Gelo, di romaneke derbarê serhildaneke kurdana de çima ewçend zêde behsa ermeniyana tê kirin. Bi ya me çend sedemên wê hene. Sedema yekemîn meşrûkirina serhildanê ye. Eliyê Evdilrehman, bi rêya mexduriyeta gelekî din, neheqiyê dipeyitîne û serhildana kurdana dide ser zemîneke meşrû. Yanê di romanê de tê gotin ku ne bi tenê kurd, gelên weke ermenî heta gelê tirk jî ji çewisandin û zîlma dewletê nerazî ne. Tirkiye weke dijminê gelanê hevpar derdikeve pêş. Li hemberî dagirkerî û desthilatdariya Tirkiyeyê, Evdilrehman biratiya gelên bindest dipejirîne. Sedema duyem, sêpatî û alîkariya rêxistina ermeniyana, Daşnaqê ye ji bo serhildana kurdana. Ji bo ku sedemekê ji bo alîkariya ermeniyana a di Serhildana Agirî de çê bike, nivîskar loma ewqas vedigere bûyerên salên felaketê. Nivîskar dixwaze peyama ‘kurdana di zemanê xwe de ji ermeniyana re pir qencî kir, lewma ermenî ji bo minetdariya xwe îro li serhildana kurdana xwedî derdikevin’ bide. Lewra jî mîna keke bi vî rengî dide: Ermenîyên Taştêçayê ku bi destê kurdana hatibûn rizgarkirin, di dema Serhildana Agirî de carekê rastî şoreşgerên kurd tî: “*Wan sîleh, pere, dûrebîn û gelek tiştên mayî ji wan re şandin, wekî “bi van sîlehan bila miqabilî dijminê me herdu neteweyan şer kin û tola me jî ji wan bistînin.*” (r. 270). Sedemêke din jî bi ya me ew e ku Eliyê Evdilrehman dixwaze kurdana ji tawanbarkirina tevlibûna “felaketa ermeniyana” derxe. Bide peyîtandin ku kurd û ermenî hevçîranên bi sedan salan in, ew bîra, dost û qewmên hev in û her du jî gelên mezlûm û bêguneh in. Lewra kurdana di bûyerên “felaketa ermeniyana” de cih negirtine, bi tenê ermenî parastine, jiyana wan rizgar kirine. Ev daxwaza nivîskar, di hewldanên wî yê derbarê îdealîzekirina tîkiliyên kurd û ermeniyana ên salên “felaketê” û bi awayekî yekalî dayîna bûyerên dîrokî de tê xuyakirin.

2.2.6. Kurdê Rêwî

Kurdê Rêwî (Îbo, 2009), tekane romana Sehîdê Îbo ye. Nivîskar, di sala 1959an de ev roman nivîsand û di 1979an de li Erîvanê weşand; yanê di navbera nivîsandin û weşana wê de bi temamî 20 sal heye. Gelo çima ev dem ewqas zêde ye, em pê nizanin. Nivîskar di dawîya pirtûkê de diyar kiriye ku “kitêba ewlîn kuta bû”. Ev yeka bi me dide zanîn ku dê berga duyem a pirtûkê jî hebe. Lê heta niha dewama pirtûkê nehatiye dîtin. Bi ihtîmaleke mezin ew an nehatiye nivîsîn an jî hatiye nivîsîn lêbelê wenda bûye.

Nivîskar, ev roman li ser bîranînên dayika xwe nivîsandiye. Romanê mijara xwe ji jiyana, irf û edet, bawerî, rabûn û rûniştin, rewş û pirsgirêkên sosyo-polîtîk ên êleke kurdan, Ortiliya, wergirtiye. Ligel dayîna jiyana rojane ya êleke kurdên ezîdî, di heman demê de atmosfer û rewşa siyasî, bûyerên girîng ên destpêka sedsala 20an ên derdora bajarê Qersê, di romanê de bi hostefî hatine vegotin. Wê demê Qers di destê Împaratoriya Rûsyayê de bûye.⁴ Lewma di romanê de, bandora qewimandinên şerê çînî, Şoreşa Cotmehê ya 1917an û dengvadanên wê yê di nava neteweyên weke ermenî û kurdan de pir ji nêz ve hatine şopandin. Em di dirêjahiya romanê de dibînin ka şoreşgerên ermenî çawa ji şoreşgerên rûs hînî propaganda, çalakî û stratejiyên şoreşê dibin û dûre çawa îcar ew bixwe ji nava kurdan şoreşgeran digihînin.

Di romana *Kurdê Rêwî* de, ermenî li gor angaştê giştî ya vê xebatê hatine nimandin. Ev îmaj, di paralela rewşa şerê çînî, qewimandinên Şoreşa Cotmehê, mafên gelên bindest û hilweşandina pergala kevin de hatiye rojevê. Ji vî aliyê ve du îmajên ermenî derdikevin pêşberî me: Li aliyekî îmajeke erênî ku ji temsîla gelê ermenî yê mezlûm û bindest, lawên wî yê şoreşger û asê, rêber û rêvebirên jiyaneke wekhev û adil pêk tê; li aliyê din îmajeke neyînî ya ku ji temsîla axa, beg û milkedarên zordest, neheq, kedxwar pêk tê. Di îmaja erênî ya ermenî de, Sûrên, weke lehengekî sereke yê şoreşa derdora Qersê û Mêrûjan jî weke alîkarekî endamên şoreşê derdikevin pêş. Di îmaja neyînî ya ermenî de jî em rastî Karapêt Axa tên ku ji aliyê zêrandin, pelçiqandina gel ve tu cudahiya wî ji beg û axayên kurdan tune ye.

Weke temamiya mijara romanê, temsîla ermeniyên jî li ser dijraberiya gelê bindest û serdestên dewlemend, zordest û desthilat hatiye avakirin. Di romanê de cudahiyeke di navbera gelê ermenî û kurd, rûs an gelekî din de nehatiye pêş.

⁴ Di destpêka sedsala 20an de, serboriya desthilatdariya Qersê gelekî balkêş û guherbar e. Di 1915an de herêma Qersê di nav sînorê Rûsyayê de bûye. Piştî Şoreşa 1917an herêm ji Dewleta Osmanî re tê berdan, di 1918an de dikevin herêma Qersê. Piştî Şerê Cihanê yê Yekem, Osmanî neçar dimînin ku ji erdên derdora Qersê vekişin. Dema ku ew vedikişin, Qers bêxwedî dimîne. Di destpêka sala 1919an de rewşên bîr û kesên pêşketî, bi navê Komara Kafkasyayê ya Başûrê Rojava komarekê îlan dikin. Çend mehan îdareya Qersê dikeve bin destê wan. Li gor peymanan, wê demê îdareyeke îngilîz jî li wir ava dibe. Komar, ji aliyê îngilîzan ve ji holê tê rakirin. Di vê navberê de ermenî rewşa xwe xurt dikin. Di sala 1920an de îngilîz diçin û Qersê ji ermeniyên re dihêlin. Bi vî awayî Qers dibe beşeke Komara Ermenistanê. Di payîza 1920an de rewşa nihayî ya Qersê diyar dibe. Artêşa Osmanî bi pêşengiya Kazım Karabekir, bajêr digire destê xwe. Piştî bûyerên 1918 û 1920an li Qersê dawîya ermeniyên tê (Alakom, 2015, rr. 59-68).

Cudahî di navbera serdest û bindestan de, herwiha di navbera gelê ermenî yê jirêzê û serdestên ermenî yê feodal de hatiye kirin. Gelê ermenî û kurd, ji aliyê rewş, şêweya jiyanê, xem û xeyal, pirsgirêkan ve wek hev in, cudahiyeke girîng di nava wan de tune. Tu gengeşî û mijarên serêşandî di nava wan de naqewimin, her du gel ji hev hez dikin, di her aliyê jiyanê de alîkariyê didin hev, dibin dost û cîranên qewîn. Nivîskar, tabloyeke bi dilê xwe çêkiriye. Di vê tabloyê de tîkiliyên kurd û ermeniyan, li gor hişmendiya bîrdozîya sosyalîst şêkil girtiye. Li aliyê din, axayê gundê ermeniyan Karapêt, ji aliyê kedxwarî, xirabî, bînpêkirina mafên gundiyan ve tu cudahiya wî ji beg û axayên din tune. Axa, beg û milkedarên her du neteweyan berjewendperest, şûndemayî û dijminê çînê ne. Bi kurtasî di vê romanê de pale û gundiyan ermenî, ligel ên kurdan û di heman demê de serdestên gelê ermenî ligel ên kurdan di romanê de bi cih bûne.

Di romanê de tê dîtîn ku ligel wekhevîyên xwe yê bi kurdan re ermenî gavek li pêşîya wan in. Em nîşaneyên vê yekê hem di bizav û çalakiyên şoreşgerên ermenî de û hem jî di qewimandinên şoreşgerî yê gundê ermeniyan de dibînin. Herwiha, ji aliyê perwerde û rewşenbîriyê ve jî ermenî ji kurdan gelekî jêhatîtir û li pêş in. Hem ji ber rêzikên êzidiyatîyê û hem jî ji ber rewşa civakî, li ba kurdan kesên xwende hema bibêje tunebûn. Dema karekî xwendinê derketa, weke xwendin û nivîsandina name an daxwaznameyekê, divê gundiyan kurd biçûna bajarê Îdirê, “...vira êpêce ermeniyê xwendî hebûn û timê jî bi sidqê qenc dixwestin komek bidana kurmanca.” (r. 30). Heta Sûrênê ermenî diçe gundê kurdan, Qereqoyînê, ji bo ku belkî çend zîlamên kurd bibê li dibistana gundê Zorê qeyd bike da ku rûsî hîn bibin, qet nebe piçekî hînî xwendin û nivîsê bibin. Lê, pêşeng û giregirên feodal ên kurdan li dijî teklîfa Sûrên tîn.

Di romanê de, îmaja neyînî ya derbarê ermenî de bi du awayan hatiye pêkanîn. Awayê ewilîn, bi rêya şexsiyeta axayê gundê ermenî, Karapêt Axa pêk hatiye, ya duyemîn bi rêya nêzîkahiya axa, beg û milkedarên kurd ve hatiye pêkanîn. Ji ber ku ji aliyê feraseta çînî ve li meseleyê hatiye nêrîn, em rasterast nikarin îmaja Karapêt Axa û îmaja ermeniyan a li ba axa û begên kurd, weke îmaja neteweyî ya ermenî binirxînin. Lewra, Karapêt Axa ji bona axatî, milkedarî û zordestiya xwe xerab e, ne ku ji bo ermenîtiya xwe. Û herwiha, çîna serdest dijminê biratiya gelan e, loma jî axa û begên kurd derbarê ermeniyan de xwedî fikrên baş nînin. Îmaja ermenî ya derbarê Karapêt Axa de hatiye pêşkêşkirin û îmaja ermenî ya di mêjiyê axa û begên kurdan de şiklek girtiye, di esasê xwe de derbarê hişmendiya kolektîf de jî delîlan dide me. Her çiqas di hemû romanên kurd ên Sovyetê de ermenî bi pîranî bi awayê erênî bîn pêşkêşkirin û tîkiliya kurd-ermenî bi awayekî îdeal bê bilêvkirin jî di rastiye de ermenî li bal kurdan “yên din” bûn, bivênevê cudahiya olî, zimanî, çandî di nava wan de mesafeyek pêk anîbû. Lewra ev mînakên ku ji perspektîfa çîna serdest ve hatine pêşkêşkirin, heta dereceyekê xwedî rastiyeke dîrokî û civakî ne. Em dikarin vê yekê di gotinên Karapêt Axa û Pîr Mîrzo de bi dest bixin.

Dema Zurbe xwe dispêre gundê ermeniyân, gundiyên ermenî Sûrên û hevjinna xwe piştgiriyê didin wî. Lê Karapêt Axa ji mayîna wî ya li gund nerehet dibe, cihêtiye dike navbera her du gelan. Ew ji nêzikahiya Sûrên ne razî ye, şîretan li wî dike, dibêje: “*Tu ermenî, ew kurd. Teva ‘eyan e, niha cim’eta me halekî nemirnejîyî çewa da ne. Eger hereketa te heye, bona azabûna cim’eta me bixebite.*” (r. 61). Ew bi vê yekê namîne rojekê gazî Zurbe dike, bi awayekî wî ji gundê xwe diqewitîne:

Zurbe, tu ku, gundê me ku, tu kurmancî, em ermenî, te çima gundê xwe yî kal û bavan hiştiye, hatîyî cem me kiriv, xwe gundê me ne xêretxane ye. Xwedê neke, sivê nefereke mala te bimre kê ji me bê serxweşiyê. Dinê me û we timê miqabilî hev bûne, û timê çivta li hev dixin (r. 112).

Gotara cudaker, di gotinên endamên çîna serdest a kurdan de jî tê xuyakirin. Li gor Pîr Mîrzo, mayîna Zurbe ya li gundekî ermenî bê aqilî ye. Ji gotinên wî, têkiliya kurd û ermeniyân li ser rûyekî bêewle û xerab dertê pêş: “*Lo, mirîd, tu ku gundê ermeniya ku, miriyê me û wan va li gorê da çivta hev dixin, tu jî sera pîra çûyî bûyî hewcê wan, dinê ‘alem zane, wekî ermenî me ra navine bînge.*” (r. 141). Brevajî vê nêrîna Pîr Mîrzo di romanê de, ji têkiliyên kurd û ermenî bi awayekî pozîtîf tê behskirin. Weke mînak li çend cihan (rûpel 49, 93 û 107) tê dubarekirin ku kurd penîr dibin gundê ermenî difiroşin, gundên kurd û ermenî di rojên giran de diçin hawara hev û hwd. Herwiha ev mînaka han jî tam li dijî nêrîna Pîr Mîrzo ye: “*Kurd û ermeniyê vê qezayê nasê kal û bava ne. Ewana te’lî tengasî tevayî kişandine. Mîna bira dest dane destê hev, dilê xwe li ber hev vekirine, halê hev da kewgirîne.*” (r. 49).

2.2.7. Hewarî

Roman, di 1967an de li Erîvanê hatiye weşandin û tekane romana nivîskar e. *Hewarî* (Cindî, 2008), serborî û çarenivîsa kurdên êzidî radixe ber çavan. Heciyê Cindî, demeke bi qasî sedsalekê kiriye mijara romana xwe ku ev dem, bi guherînen civakî, polîtîk û coxrafîk ên mezin dagirtî ye: Dîroka êleke kurdan a nîveka paşîn a sedsala 19an û nîveka pêşîn a sedsala 20an. Dîrok û serboriya êla Sîpkan tê vegotin.⁵ Di vê dîroka êla kurdan de xwendevan dikare pir bi hêsanî rewşa giştî ya sosyo-polîtîk a demê bibîne. Rewşeke ku tê de hestên neteweperestî gihiştine asta herî bilind, împaratoriyên mezin parçe dibin û kêmarên bêhêz li ber dest û lingan diçin. Rewş ji bo kêmarên Dewleta Osmanî yê weke kurdên êzidî û ermenî jî qet baş nebû, ew her bi wêneyên revûbez, kuştin, talan, pêpêskirin, çewisandin, nakokî, pîrsgirêkan tên derpêşkirin. Di romanê de polîtîkayên cudaxwaz û asîmîlekirî yê “Roma Reş” ku di nava

⁵ Navenda romanê li ser koçberbûna êla Sîpkan hatiye saz kirin. Koça êla Sîpkan, yek ji koçên mezin ên êzidiyan e ber bi Rûsyayê ve. Ev pêla koça êzidiyan di navbera 1879 û 1882an de ji Bazîdê -ku di destê Dewleta Osmanî de bû- ber bi rojavaya başûrî, herêma Qaxizmanê- ku navçeya Qersê ye û di demên dawî de ketibû destê Rûsyayê- ve pêk dihat. Di nava çend salan de êla Sîpkan li warê xwe yê nû çarêd gund ava kirin. Di van gundan de jimara mirovan 1733 bû (Guest, 2012, r. 328).

kurdan de dimeşand, weke hişyariyeke girîng cih girtiye. Dewleta Osmanî, bi karîgeriya polîtîkayên panîslamîst dike ku kurdên êzidî bînin ser ola misilmaniyê û wan di nava xwe de bihelînin. Birrek ji êzidiyan ola misilmaniyê dipejirînin, lê birreke din li ser rêzikên êzidiyatîyê dimînin. Kurdên êzidî yêna ola xwe neterikandin, weke di romanê de biteferûat hatiye gotin, di dawîya sedsala 19an de ji ber êrîş û polîtîkayên asimilasyon û tunekirinê yêna Roma Reş derbasî tixûbê Rûsyayê dibin. Li wir heta Şoreşa Cotmehê ya 1917an bêhnê distînin. Piştî şoreşê, rûs leşkerên xwe ji bajarên Serhedê yêna weke Qers, Erzirom, Bazîd, Îdir, Wanê bi şûn de vedikişînin. Û dîsa ew der ji tirkên re dimîne. Kurdên êzidî û ermeniyên ku carekê ji Romê reviyabûn, dîsa neçar dimînin ku her tiştî li pey xwe bihelînin û bi tenê canê xwe rizgar bikin. Stargeha ku îcar ew xwe lê digirin Ermenistan e. Yêna ji destê leşkerên Dewleta Osmanî û Alayên Hemîdî difilitin, di demeke nêz de bi tevlibûna Ermenistanê ya YKSSê dest bi jiyaneke nû dikin. Ew li wir bi alîkariya rewşenbîr û nivîskarên ermenî di warê wêje, şano, radyo, rojname û hwd. de karên mezin dikin.

Di sala 1917an de şoreş li Rûsyayê rû dide û karîgeriya wê ya li ser herêma Qersê li dijî berjewendiya kurdên êzidî û ermeniyên pêk tê. Herêma careke din dikeve destê tirkên. Helwesta tirkên a panîslamîst û neteweperest, vê carekê ji li dijî ermenî û kurdên êzidî berdewam e. Di vê çarçoveyê de qala Alayên Hemîdî tê kirin, tê gotin ku bi navê îslamê Dewleta Osmaniyê “*Alayên Hemîdîyê teşkîl kir û berî cînarên me yêna qedîm da.*” (r. 397). Di sala 1918an de kurdên êzidî û ermenî carekê xwe dikin, dîsa dikevin ser rêyan, koça xwe ber bi Hayastanê ve dilezînin. Di dawîya romanê de dîmena du jinan, du dayîkan hatiye pêşkêşkirin. Yek jineke kurd e, ya din ermenî ye. Ew ji felaketê direvin, li hêviya ‘hewarî’yê ne ku wan ji wî halê rizgar bike. Ew li derekê digihîjin hev. Pevgihiştina wan a sembolîk weke biratiya kurd û ermeniyên dikare bê şîrovekirin. Navê jinika ermenî Hayastan e. Hayastan bi ermenîkî navê Ermenistanê ye. Îmaja Ermenistanê an welatekî hewcedarê ‘hewarî’yê di rewş, helwest û daxwazên jinekê de şênber bûye. Herwiha, di dîmena pevgihiştina her du jinan de qedera tirs, hêviyên manendî yêna her du gelan hatiye vegotin:

Ew jineke bilind bû, çavên wê tas, bi zend û bend, lê westiyayî, jî turtarketî bû, dergûş li hembêzê. “Ew jî dê ye.”
Eva te ji xwe re got û gava ku xwe pê re gihand, fam kir, wekî Ermenî ye, Hayastan. Wê dabû serê rê, wekî navê xwe, namûsa xwe, dergûşa li milê xwe xelas bike ji etabên giran, ji windabûnê. Dil, got, dilan nas dike, çav çavan. Jinikê jî li wê nihêrî, zarongên wê dît û lehzeyekê halê xwe ji bîr kir, di halê wê de giro bû û dîsa bi pêş de çûn.

(...)

Hayastanê li Kubarê nihêrî, Kubarê li wê, hêja gihiştine hev,
hev du hembêz kirin... (r. 400).⁶

Hevhembêzkirina her du jinan, bi ya me ji bo têkiliyên kurdên êzidî û ermeniyan ên Sovyetê peyamek e. Jixwe, di paşgotina romanê de Heciyê Cindî qala serborî û destkeftiyên kurdan ên Ermenistanê kiriye. Behs kiriye ku kurd çawa li Ermenistanê hêwirîne, li wir çawa çanda xwe bi pêş xistine û tev li xebatên avakirina sistema komûnîzmê bûne.

2.2.8. Dê û Dêmarî

Dê û Dêmarî (1995) ya Egîdê Xudo, wextê ku Yekîtîya Sovyetê qels dibû û ber bi hilweşînê ve diçû, di 1986an de, li Erîvanê hate weşandin. Berhem, ji aliyê hunera romanê ve ji romanên din ên kurdên Sovyetê cihê dibe. Ev roman, bi tenê ji bo agahdarkirina xwendevanan a derbarê zor û zehmetiyên jiyana derbasbûyî, koç û şer, propagandaya sosyalîst û qirêjkirina polîtîkayên din de nehatiye nivîsîn. Nivîskar, di heman demê de hewl daye ku xwendevan ji berhema wî heza wêjeyê werbigire.

Di romanê de, tîpekî ermenî yê herî berbiçav Badalyan e. Badalyan, Dîrektorê (serok) mala zarokan (sêwîxane) e. Ew zêdetir bi diyalogan û di siruştiya têkiliyên civakî de derketiye pêş. Ew bi nasnameya xwe ya ermenî, ji lehengên din nehatiye cihêkirin. Tiştêkî balkêş e, nasnameya lehengên rûs ên weke Evdokiya û Viktoryayê hatiye diyarkirin, lê nasnameya lehengên ermenî nehatine diyarkirin. Ev jî dibe ji wê yekê be ku kurd demeke dirêj di nava ermeniyan de jiyane. Lewra, êdî ermenî ji xwe yan xwe ji ermeniyan hesabandine.

Ji diyalogên Badalyan tê fêhmkirin ku ew yekî têgihiştî, dilovan, parêzker û hestiyar e. Ew hem zarokên sêwî xwedî dike û wan diparêze û hem jî bi her awayî guhê wî li ser karkerên sêwîxaneyê ye.

Badalyan merivekî dinyadîtî, ceribandî û pedagog bû, zana bû. Bi salên dirêj wî serkariya êtîmxanê dikir. Ewî hemû karkerên xwe rind nas dikir, lê serhatiya jiyana Karê bi her alî zanibû, qedrê wê ji giştan zêftir digirt. Çend caran pirs pêş de hatibû kû wî bidine ciyên bêtir baş, di cîkî hê bilind de bixebite, lê ew razî nedibû û sebebê neçûyîna wî yek bû; giştan zanibû, wekî ji bo xwastinên awha ew dibêje: “Heta hemû zarên kû di êtîmxana min de hene bi firê nexim, tucara ji vir naçim!(r. 62).

⁶ Di vê pevgihiştinê de bêdengiya jinan bala me dikişîne. Ev tesbît, pîrsekê ferz dike. Gelo di navbera trajedî û bêdengiya jinan de têkiliyek heye? Lewra, em di gelek metnên edebî yên derbarê jina ermenî de wan di nava bêdengiyeke giran û eks de dibînin. Ev jina ermenî bûye şahidê felaketa 1915an û yan bi rêya zewacê yan bi rêya keçmariyê ji felaketê filitiye, bûye misilman. Jina ermenî ya ku bûye lehenga metna edebî, piranî heta dawîya jiyana xwe, bêdengiya xwe didomîne. Li ber sikratê, yan wek îfrafekê yan weke hesretekê nasnameya xwe ya eslî eşkere dike (Bnr. Delikaya, 2015, rr. 180-192; Akyıldız-Kara, 2015, rr. 58-70).

Bernavkê Badalyan Aşot Mîxayîlîç e. Karê, bi vî navî gazî wî dike. Badalyan weke kesekî giregir tev li her bûyera girîng a gundê kurdan dibe. Diçe dîlana Ûsiv û Karê, li wir gotinên xweş dibêje. Dema pirsgirêkên olî li ber zewaca Şaşa û Sîsê derdikevin, ew weke kesekî qedirbilind diçe şîretan li malbata Sîsê dike da ku ew dev ji irf û edetên berê berdîn. Di qewimandina her bûyerê de, Karê pêşiya her kesî diçe bal Badalyan, bi wî dişêwire.

Ji xeynî Badalyan, çend kesên din ên ermenî di romanê de derbas dibin. Lêbelê, ew bi tenê weke figur hatine bikaranîn. Em wan ne di nava diyalogan de dibînin, ne jî weke hêzeke diyarker di nava bûyeran de. Derbarê wan de nasandin an şayesandinek jî tune ye. Samsonê kal, memûrekî tenduristiyê yê bitecrûbe ye. Herwiha Sûrîk, Hrant û Hasmîk, hevalên Şaşa ne.

ENCAM

Îmaj ji derve serwextbûna heyînê ye. Îmaja neteweyî jî ji aliyê kes, civak an neteweyekê ve serwextbûna neteweyeke din e. Ji bona ku îmaja kes an neteweyekê li bal kes an neteweyeke din çêbibe, divê di nava her du neteweyan de têkilî û danûstandineke asgarî hebe. Di dirêjahiya dîrokê de di nava gelê ermenî û kurd de têkilî û danûstandinên pêwîst têrî dikin ku li bal wan îmajek peyda bibe. Di vê xebatê de me xwest di çarçoveya romanên kurdî yên Sovyetê de bibînin ka ermenî çawa hatine temsîl kirin. Herwiha me dixwest em zanibin di van romanên de temsîla ermenî bi karîgeriya kîjan sedem û şertan pêk hatiye. Bi lêkolîn û nirxandinên xwe, me dît ku di piraniya romanên kurdî yên Sovyetê de ermenî, bi awayekî erênî hatine pêşkêşkirin. Tê fêhmkirin ku di avakirina vê temsîla îdealîzekirî de karîgeriya qewimandinên dawîya sedesala 19an, polîtîkaya Dewleta Osmanî ya li hemberî gelê ermenî û kurdên êzidî û xwedîderketina li kurdan ji aliyê dewleta Ermenistanê ve û herî dawîn li Ermenistanê dayîna maf û derfetên çandî û perwerdehî yê ji bo kurdan, bûne sedemên sereke. Ya din jî nêrîneke giştî ya dema Sovyetê ye ku di romanên realîzma sosyalîst de gel bira û dostê hev bûn, nakokî ji taybetiyên neteweyî çênedibûn, ji rewşa çînî diwêlidîn. Di van romanên de, şêweya çêbûna îmaja erênî ya ermenî dikare di çend xalan de bê rêzkirin:

Zêdetir di romanên kurdên nîfşê ewilîn de ermenî cih cih ketine nava rêzebûyerên romanê. Ew bi mebesta avakirina bîreke civakî û nejbîrkirina bûyerên giran hatine nimandin. Nivîskarên nîfşê ewil ên weke Erebe Şemo, Eliyê Evidilrehman, Sehîdê Îbo û Heciyê Cindî (ku salên xwe yê ewilîn ên zarokatiyê li Dewleta Osmanî derbas kiribûn, di nav bûyerên vê dewletê de dê û bavên xwe wenda kiribûn û di sêwîxaneyên Ermenistanê de mezin bibûn) bêyî ku bala xwe bidin ser endîşeyên wêjeyî û estetîkî, romanên xwe weke belgeyên dîrokî-civakî nivîsandin. Wan weke rewşenbîrên gelekî ku neheqî lê hatiye kirin, xwestine êşa gelê xwe û êşa gelên din ên di heman rewşê de bi bîr binin.

Di van romanên de tê dîtin ku çarenûseke hevpar, alîkariyên beramber û minetdariya ji hev, kurd û ermenî nêzî hev kirine. Di vî perspektîfê de nivîskar

hişmendiyeke wiha ji bo xwendevan çêkiriye: Kurd û ermenî weke bira li welatê xwe dijiyan, ‘Roma Reş’ qesta erd û ola wan kir. Roma Reş pêşiyê dest avêt ermeniyani, ew kuştin, sirgûn kirin, mal û milkê wan ji destê wan girtin. Di vê rewşê de kurdan alîkariya ermeniyani kir, ew veşartin, parastin, derbasî cihên ewle kirin. Dûre dor hat kurdan, tirkan heman zilm û zordarî li kurdan jî kir. Kurd ketin ser rêya koçê, ber bi welatê ermeniyani ve çûn. Ermeniyani ew li welatê xwe bi cih kirin, li wan xwedî derketin.

Em di qîsmeke romanên vê periyodê de rastî lehengên şoreşger ên ermenî tînin. Tê dîtin ku lehengên kurd xweziya xwe bi van lehengên şoreşger ên ermenî tînin, wan ji xwe re weke model dibînin. Ev lehengên ermenî yê şoreşger ji bo gel şer dikin, gel ronî dikin û pêşerojê ku dê gel azad be, pêşniyazî wan dikin. Ev lehengên ermenî, hem jî aliyê şoreşgeriyê hem jî aliyê kemalî û zanîne ve weke lehengên baş û qenc hatine nimandin. Herî zêde di romana *Şer Li Çiya* de lehengên ermenî yê şoreşger hatine temsîlkirin. Hatiye destnîşankirin ku ew hem jî bo alîkariya dostên xwe yê kurd bikin û hem jî heyfa gelê ermenî bistînin, şer dikin.

Pratikên jiyana rojane an civakî ya ermeniyani zêde nehatiye pêşkêşkirin. Nehatiye gotin ka ermenî çî dikin, çî dixwin, jî hev re çawa ne, jî çî hez dikin, doza wan çî ye û hwd.

Temsîla ermenî di asta lehengê sereke û domdar de nehatiye kirin. Bi tenê temsîla Sûrên ê *Kurdê Rêwî* belkî hebekî wek lehengekî sereke bê nixandin. Wekî din ermenî di asta lehengên demdemî û bi piranî di asta figuran de hatine nimandin.

Îmaja ermenî, zêdetir di ser lehengên ermenî yê mîr re hatiye meşandin. Jina ermenî weke lehengeke bi serê xwe, bala nivîskaran nekişandiye. Jina ermenî, kêman çar di van romanên de tê xuyakirin, ew jî weke hevjiina lehengekî ermenî.

Bi awayekî giştî di van romanên de ermenî, bi piranî bi aliyê erênî ve hatine temsîlkirin. Ermenî weke mirovên mezlûm, qenc û masûm hatine şayesandin, tu zerara wan jî kesekî re tune. Ermenî li gor cîranên xwe yê weke tirk û kurdan pêşketîr hatine nimandin. Ew kesên dinyadîtî, şareza û jêhatî ne. Lehengên ermenî, jî temsîlên weke mamoste, endezyar, profesor, hoste, şoreşger hatine hîlbijartin.

Têkiliya kurd û ermeniyani bi awayekî îdealîzekirî hatiye pêşkêşkirin, pirsgirêk û nakokiyên di têkiliyên kurd û ermeniyani de, bûyerên nebaş ên di nava wan de çêbûne, nehatiye vegotin. Kurd û ermenî weke dostê bav û kalan, weke du gelên kevnar ên heman coxrafayê hatine wesifandin. Ew cîran û hevalên qedim in. Wan her tîm jî hev hez kiriye, bûne kirîvên hev, çûne şahî û şînen hev. Ermenî pir baş bi kurdî diaxivin û kurd jî pir baş bi zimanê ermenî dizanin. Di peywenda têkiliyên kurd û ermeniyani de Dewleta Osmanî weke aktoreke fesad dertê pêş. Roma Reş jî nêzîkahiya kurd û ermeniyani aciz e, dixwaze navbera wan xerab bike. Di demên qewimandin, kuştin û sirgûna ermeniyani de kurdan, gelekî

alîkariya ermeniyan kiriye, beramberî vê ermeniyan jî li Ermenistanê ji kurdan re qencyên mezin kirine. Demên ku ermenî û kurd ligel hev jiyane, weke demên zêrîn, aram û bextewariyê hatine destnîşankirin. Nostaljiyêke nivîskaran –bi taybetî ya Eliyê Evdilrehman- a ber bi wan deman, pir eşkere ye.

Nîqaş an nakokiya olî di van metnan de qet nehatiye rojevê. Ermenî her bi gotara ‘bira’ hatine derpêşkirin. Balkêş e, nakokî û nelihvîkirinên kurdên êzidî û yê misilman hatine vegotin. Ermenî di peywenda zilm û zordariyekê de tîn rojevê.

Di romanên de pratîkên neqenc ên dewleta tirk ên li dijî ermeniyan, bi navbeynkariya koç û revên kurdan, bi berxwedariya kurdan a li dijî hêzên tirkan, tê vegotin. Kurd dema duçarî pratîkên neqenc ên dewleta tirk tîn, rewşa ermeniyan, tiştên hatine serê wan bi bîr tînin. Pratîk û felaketên ku hatine serê ermeniyan, weke pêşmîna keke rewşa xwe dibînin. Lê sedem û teferûatên bûyer û qewimandinên wê demê nayên gotin. Bi tenê behsa bûyîna wan tê kirin, lome û nerazîbûnên ji wan tîn destnîşankirin.

Ji xeynî romana *Şer Li Çiya* di van berheman de bûyera 1915an bi berfirehî cih negirtiye, bi awayekî basît û bi ser re hatiye destnîşankirin. Armanca cihdayîna vê bûyerê ew e ku kurd ji dîrokê ders bigirin. Tiştên ku hatine serê gelê ermenî ji aliyê nivîskarên kurd ve wek mînak hatine dîtin û wan xwestiye vê mînakê nîşanê xwendevanên kurd bikin. Da ku xwendevanên kurd hişyar bin û nehêlin neteweya wî jî têkeve heman rewşê.

Piştî nivîskarên nîfşê ewilîn, di romanên nivîskarên weke Egidê Xudo de ermenî, di atmosfera jiyana rojane de tîn xuyakirin. Ji ber ku bûyerên romanê li Ermenistanê derbas dibin, di romanê de ermenî di nava tîkiliyên rojane de tîn qisekirin. Lê dûr û dirêj ji wan nayê behskirin, di vê romanê de gelek caran di asta sîlûetekê de ermenî hatine nîşandan.

ÇAVKANÎ

- Adsay, F. (2013). *Romana Kurdî (Kurmançî) Ya Dîrokî: Bîra Civakî û Nasname*. Zanîngeha Mêrdîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî, Beşa Ziman û Çanda Kurdî. Teza Mastirê ya çapnebûyî.
- Ahmedzade, H. (2004). *Ulus ve Roman Fars ve Kürt Anlatsal Söylemi Üzerine Bir Çalışma (wer. Azad Zana Gündoğan)*. İstanbul: Pêrî.
- Akyıldız O.–Kara H. (2015). *Çağdaş Türkçe Kurmacada Şiddeti Yazmak: Tol ve Cennetin Kayıp Toprakları*. dnd. N. Esen-R. Çeçen (amd.). *Karşılaştırmalı Edebiyat Sempozyumu Tarihselden Güncele Türkçe ve Kürtçe Edebiyatlarda Kimlik Tahyülleri* (rr. 58-70). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Alakom, R. (2015). *1915 Komkujiya Ermeniyan*. Stembol: Avesta.
- Alan, R. (2009). *Bendname Li Ser Ruhê Edebiyatekê*. İstanbul: Avesta.
- Alan, R. (2014). *Di Edebiyata Kurdî ya Modern de Lêrasthatinên Kolonyal*,

- Îmaja Netewî û Klîşeyeke Berevajîbûyî. dnd. R. Alan-E. Öpengin (amd.). *Tîr û Armanç, Gotarên Rexneyî li ser Edebiyata Kurdî ya Modern* (rr. 49-70). Stenbol: Peywend.
- Boyîk, E. (2004). *Nûra Elegezê Çend Dîdem ji Edebyeta Kurdên Ermenistanê*. Oldenburg: Dengê Êzîdîyan.
- Boyîk, E. (2012). *Çanda Kurdên Sovêtê*. Stenbol: Deng.
- Celîl, C. (2007). *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Yaprak* (wer. Hasan Kaya). İstanbul: Evrensel.
- Cindî, H. *Hewarî* (2008). Amed: Lîs.
- Delikaya, Ö. (Tîrmeh-Tebax-Îlon-Cotmeh 2015). *Peymana Bêdengîyê û Êşa Kesên Ne ji Me; Rengvedana Jinên Ermenîyan di Zûra ya Felat Dilgeş û Bavfile a M. Alî. K. De. Wêje û Rexne. j. 5. rr. 180-192.*
- Evdilrehman, E. (2011). *Şer Li Çiya* (Trans. Hejarê Şamîl). İstanbul: Pêrî.
- Evdilrehman, E. (2004). *Xatê Xanim*. Stenbol: Belkî.
- Filizok, R. Resim Okuma-İmaj Okuma. 20.10.2014. <http://www.ege-edebiyat.org/wp/?p=2190>.
- Guest, John S. (2012). *Yezidilerin Tarihi, Melekê Tawus ve Mishefa Reş'in İzinde* (wer. İbrahim Bingöl). İstanbul: Avesta.
- Güvenç, B. (2010). *Türk Kimliği Kültür Tarihinin Kaynakları*. İstanbul: Boyut.
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil 1918-1985* (wer. İbrahim Bingöl, Cemil Gündoğan). İstanbul: Avesta.
- Îbo, S. (2009). *Kurdê Rêwî* (Trans. Xanna Omerxalî). Stenbol: Avesta.
- Millas, H. (2005). *Türk ve Yunan Romanlarında "Öteki" ve Kimlik*. İstanbul: İletişim.
- Sasuni, Garo (1992). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri* (wer. Bedran Zartaryan, Memo Yetkin). İstanbul: Med.
- Şamil, H. (2005). "Sovyet kürtleri" hakkında tarihi ve güncel inceleme diaspora kürtleri. İstanbul: Pêrî.
- Şemo, E. (1988). *Berbang* (Trans. Rêber Dilşêr). Stockholm: Kurdistan.
- Şemo, E. (2007). *Dimdim*. Stenbol: Lîs.
- Şemo, E. (2007). *Hopo*. Stenbol: Lîs.
- Xelîl, T. (2014). *Antologiya 35 helbestvan û nivîskarên kurd ên Sovyet*. İzmir: Na.
- Xudo, E. (1995). *Dê û Dêmarî* (Trans. Nacî Kutlay). Stockholm: Nudem.